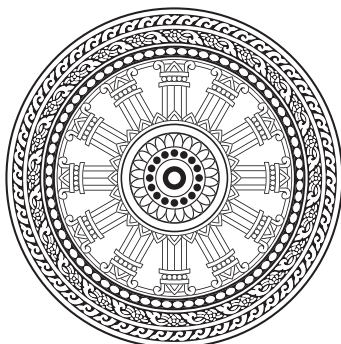

ธรรมธารา

Dhammadhara Journal of Buddhist Studies

ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 8) มกราคม - มิถุนายน พ.ศ. 2562

สำนักการศึกษา วัดพระธรรมกาย

ISSN 2408-1892

การสืบทอดพระไตรปิฎกโบราณอักษรขอม
ในประเทศไทยและกัมพูชา

The Transmission of the Pāli Canon
of Khom Script Manuscripts
Found in Thailand and Cambodia

สุชาดา ศรีเศรษฐวรกุล

Suchada SRISETTHAWORAKUL

ศูนย์ศึกษาคัมภีร์โบราณ DCI

Center for the Study of Ancient Manuscripts, DTP, DCI, Thailand

ตอบรับบทความ: 21 ม.ค. 2562

รับบทความตีพิมพ์: 2 เม.ย. 2562

เริ่มแก้ไขบทความ: 20 ก.พ. 2561

เผยแพร่ออนไลน์: 22 เม.ย. 2562

การสืบทอดพระไตรปิฎกโบราณอักษรขอม ในประเทศไทยและกัมพูชา

สุชาดา ศรีเศรษฐวรกุล

บทคัดย่อ

อักษรขอม เป็นชุดอักษรที่ใช้ในการบันทึกในคัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณในพื้นที่บางส่วนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงหลายศตวรรษที่ผ่านมา ครอบคลุมอาณาบริเวณอาณาจักรสยามตั้งแต่ในสมัยสุโขทัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ และรวมไปถึงอาณาจักรเขมรที่ถือเป็นต้นกำเนิดของอักษรขอม แต่อย่างไรก็ตามยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมที่ถูกจัดสร้างขึ้นในอาณาจักรดังกล่าวมีการสืบทอดมาจากแหล่งกำเนิดเดียวกันหรือแตกต่างกัน

โดยข้อมูลจากนักวิชาการชาวไทยและชาวตะวันตกบางท่านให้ความเห็นว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกอักษรขอมที่มีในกัมพูชานั้นได้รับการสืบทอดมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอักษรขอมในไทย แต่นักวิชาการบางส่วนก็มีความคิดเห็นในเรื่องนี้ในแนวทางที่แตกต่างออกไป กอปรกับยังไม่มีการศึกษาเรื่องนี้ในเชิงประวัติศาสตร์การสืบทอดคัมภีร์ และเทียบเคียงเนื้อหาที่ปรากฏจริงในคัมภีร์จึงทำให้ยังไม่สามารถสรุปได้แน่ชัดว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมของทั้งสองประเทศมีแหล่งกำเนิดมาจากที่เดียวกัน หรือแตกต่างกัน

บทความวิชาการนี้ ได้ศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์การสืบทอดพระพุทธานุศาสนและคัมภีร์พระไตรปิฎกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเน้นในอาณาจักรสยามและอาณาจักรเขมร ในยุคหลัง ใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงเพื่อหาข้อสรุปในเรื่องนี้ให้ชัดเจนมากขึ้น

โดยจากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ และสถานการณ์ปัจจุบันของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมของทั้งสองประเทศแสดงให้เห็นถึงหลักฐานการปรากฏมีอยู่ของพระไตรปิฎกในสยามมานับแต่อดีต และการยังคงอยู่ของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในประเทศไทยมาจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากการสร้างพระไตรปิฎกสืบทอดกันต่อมาอย่างต่อเนื่องภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ในแต่ละยุคสมัย ในขณะที่หลักฐานการปรากฏมีอยู่ของพระไตรปิฎกและการยังคงอยู่ของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในประเทศกัมพูชาในปัจจุบันอยู่ในสถานการณ์ตรงกันข้าม นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานและข้อมูลเกี่ยวกับพระไตรปิฎกที่ปรากฏในพงศาวดารและบันทึกประวัติศาสตร์หลายแห่ง ตลอดจนงานวิจัยหลายชิ้นที่ดูเหมือนจะสนับสนุนทฤษฎีที่เกี่ยวกับคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในกัมพูชาน่าจะได้รับอิทธิพลจากไทย

คำสำคัญ : การสืบทอด พระไตรปิฎก คัมภีร์บาลี คัมภีร์ใบลาน
อักษรขอม ประเทศไทย กัมพูชา

The Transmission of the Pāli Canon of Khom Script Manuscripts Found in Thailand and Cambodia

Suchada SRISSETTHAWORAKUL

Abstract

Khom script is a kind script that has been used for inscribing the Pāli canon in palm-leaf manuscripts for centuries, especially in the Siam kingdom and Khmer kingdom, which are the origin of Khom or Khmer script. However, it is still unclear whether the palm-leaf manuscripts of Khom script in Siam and Cambodia were inherited from the same or different sources. Some researchers consider that the Pāli canon Khom script manuscripts in Cambodia were inherited from Thailand. Nevertheless, some researchers have different opinions on this issue. Therefore it is necessary to study the history of transmission of the Pāli Canon Khom script manuscripts in this area and to compare the text in manuscripts in detail.

This article describes a history of transmission of the Pāli Canon Khom script manuscripts in Southeast Asia, especially in the Siam and late Khmer kingdoms.

Many topics relating to Buddhist transmission and the Pāli canon continuously appear in the chronicles or historical documents of Siam. On the other hand, in Cambodia, there is only a small amount of information and most of it is indirect data.

The increasing evidence and information about the Pāli canon appearing in the chronicles and historical documents seems to support the theory that the Khom script manuscripts of the Pāli canon in Cambodia have been influenced by those from Thailand.

Keywords : Transmission, Tipiṭaka, Pāli Canon, Palm-leaf-Manuscript, Khom Script, Thailand, Cambodia

1. ที่มา

โครงการพระไตรปิฎก¹ ใช้คัมภีร์ใบลาน จาก 5 สายจารีต คือ สิงหล พม่า มอญ ขอม ธรรม โดยไปสืบหาคัมภีร์ใบลานจากแต่ละในท้องถิ่นที่ใช้อักษรนั้นเป็นหลัก เช่น อักษรสิงหลจากประเทศศรีลังกา ใบลานอักษรพม่าจากประเทศพม่า อักษรธรรมจากภาคเหนือและภาคอีสานของประเทศไทย รวมทั้งจากประเทศลาว ส่วนใบลานอักษรขอมจะใช้ใบลานอักษรขอมจากหอสมุดแห่งชาติในประเทศไทยเป็นหลัก ยังไม่ได้นำชุดใบลานอักษรขอมของกัมพูชามาใช้เนื่องจากมีประเด็นข้อมูลกล่าวอ้างว่า คัมภีร์ใบลานอักษรขอมของกัมพูชาได้รับสืบทอดมาจากสยาม กอปรกับคัมภีร์ใบลานในประเทศกัมพูชาถูกทำลายไปเป็นจำนวนมากในสงครามกลางเมืองช่วงปี พ.ศ. 2510-2530

อักษรขอม เป็นชุดอักษรที่ใช้ในการบันทึกคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานในพื้นที่บางส่วนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงหลายศตวรรษที่ผ่านมา ครอบคลุมบริเวณอาณาจักรสยามตั้งแต่ในสมัยสุโขทัย อยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ และรวมไปถึงอาณาจักรเขมรที่ถือเป็นต้นกำเนิดของอักษรขอม แต่อย่างไรก็ตามยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมที่ถูกจัดสร้างขึ้นในอาณาจักรเขมรดังกล่าวมีการสืบทอดมาจากแหล่งกำเนิดเดียวกันหรือแตกต่างกัน

1 โครงการพระไตรปิฎกวิชาการเป็นโครงการทางวิชาการที่ดำเนินการโดยวัดพระธรรมกายมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2553 มีวัตถุประสงค์เพื่ออนุรักษ์รวบรวมพระไตรปิฎกบาลีฉบับใบลานทุกสายจารีต จัดทำฐานข้อมูลพระไตรปิฎกบาลีทั้งฉบับใบลานและฉบับพิมพ์แบบบูรณาการ และจัดทำพระไตรปิฎกบาลีเชิงวิเคราะห์ฉบับสมบูรณ์ มีคณะทำงานที่ประกอบด้วยนักวิชาการนานาชาติที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนา ภาษาบาลี และคัมภีร์ใบลานเป็นจำนวนมาก

เมื่อถึงยุคที่เทคโนโลยีการพิมพ์มีความเจริญก้าวหน้า มีจัดสร้างพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ขึ้น โดยในประเทศไทยใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมที่สืบทอดค้นพบในอาณาจักรสยามเป็นต้นฉบับส่วนในประเทศกัมพูชาใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมที่สืบทอดในอาณาจักรเขมรเป็นหลัก และคำนำของการจัดสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ของประเทศกัมพูชา มีการกล่าวถึงคัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณของสยามว่าเป็นอักษรขอมเหมือนกันกับของกัมพูชา จึงไม่ได้นำคัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณของสยามมาเทียบเคียงเป็นส่วนหลักในการจัดสร้างแต่จะใส่เชิงอรรถเมื่อพบข้อที่แตกต่างเท่านั้น และมีนักวิชาการชาวไทยและชาวตะวันตกบางท่านให้ความเห็นว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกอักษรขอมที่มีในกัมพูชานั้น ได้รับการสืบทอดมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอักษรขอมในไทย แต่นักวิชาการบางส่วนก็มีความคิดเห็นเรื่องนี้ในแนวทางที่แตกต่างออกไป กอปรกับยังไม่มีการศึกษาเรื่องนี้ในเชิงประวัติศาสตร์การสืบทอดคัมภีร์ และเทียบเคียงเนื้อหาที่ปรากฏจริงในคัมภีร์ จึงทำให้ยังไม่สามารถสรุปได้แน่ชัดว่าคัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมของทั้งสองประเทศ มีแหล่งกำเนิดมาจากที่เดียวกัน หรือแตกต่างกัน

บทความวิชาการนี้ จะนำเสนอข้อมูลทางประวัติศาสตร์การสืบทอดพระพุทธศาสนาและคัมภีร์พระไตรปิฎกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเน้นในอาณาจักรสยามและอาณาจักรเขมรในยุคหลัง² ใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงเพื่อหาข้อสรุปในเรื่องนี้ให้ชัดเจนมากขึ้น

2. ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท และการสืบทอดคัมภีร์พระไตรปิฎก ในประเทศไทย

2.1 พงศาวดารและเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์สำคัญ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรสยาม (พุทธศตวรรษที่ 18 - 20)

พงศาวดาร หรือเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ที่พบในอาณาจักรสยาม โดยทั่วไปตามประเพณีนิยม เนื้อหาที่ปรากฏมักจะเริ่มต้นจากสมัยพุทธกาลและดำเนินเรื่องราวมาตามลำดับ จนถึงในยุคสมัยที่รจนาพงศาวดารหรือเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์นั้นขึ้น โดยเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่สำคัญ ในบริเวณอาณาจักรสยาม ได้แก่

“ชินกาลมาลีปกรณ์” (Jinakālamālīpakaraṇaṃ) เป็นคัมภีร์ภาษาบาลี ที่กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญ นับตั้งแต่สมัยพุทธกาลเรื่อยมา จนถึงสมัยอาณาจักรล้านนา ในรัชสมัยของพระเจ้าติโลกราชปัตตานีหรือพระเจ้าเมืองแก้ว โดยมีบันทึกลงปีที่รจนาจบตรงกับปี พ.ศ. 2060 แต่ก็ได้มีการแต่งเพิ่มเติมต่อไปอีกจนจบบริบูรณ์ในปี พ.ศ. 2071 รจนาเรียบเรียงโดยท่านรัตนปัญญาเถระ พระเถระนิกายสีลในสมัยอาณาจักรล้านนา และคัดลอกสืบทอดคัมภีร์ส่งต่อกันมาเรื่อยๆ โดยได้แปลจากคัมภีร์ไบลานอักษรขอมเป็นภาษาไทยครั้งแรก ใช้ชื่อว่า ชินกาลมาลีนี้ โดยราชบัณฑิตในรัชสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จากนั้นได้มีการแปลเป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศอีกหลายครั้งในเวลาต่อมา³ ชินกาลมาลีปกรณ์เป็นบันทึกประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งของไทย บทความนี้จึงอ้างอิงเนื้อหาจากชินกาล-

3 อ้างอิงจากคำชี้แจงของผู้แปล ชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับแปลไทย - แสง มณวิฑูร (2515: 33-42)

มาลีปกรณ์จำนวนมาก

“สังฆมสังคหะ” (Saddhammasaṅgaha) เป็นคัมภีร์ภาษาบาลี ที่ถูกรวบรวมขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20 โดยพระธรรมกิตติมหาสามีเถระ พระเถระในสมัยอาณาจักรอยุธยา ตรงกับรัชสมัยพระบรมราชาธิราช มีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา นับตั้งแต่สมัยพุทธกาล เรื่อยมาจนถึงยุคการสร้างคัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อื่นๆ โดยมีร่องรอยทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นพระพุทธศาสนา ในยุคที่รจนาคัมภีร์นี้ขึ้นอีกด้วย

“สังคีตยวงศ์” (Saṅgītiyavaṃsa) คัมภีร์พงศาวดารเรื่องสังคายนา พระธรรมวินัย นิพนธ์เป็นภาษาบาลีโดย สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และแปลเป็นภาษาไทยโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณมณ) มีเนื้อหาว่าด้วยการสังคายนา พระธรรมวินัย ตั้งแต่ครั้งปฐมสังคายนา ไล่เรียงมาจนถึงการสังคายนา ในครั้งต่อๆ มาในแต่ละยุคสมัยและอาณาจักร เช่น ในสมัยอาณาจักร ล้านนา กรุงศรีอยุธยา จนถึงที่สุดเรื่องเมื่อปี พ.ศ. 2331 ซึ่งตรงกับ เหตุการณ์การทำสังคายนาพระไตรปิฎก ในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมี รายละเอียดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ตลอดจนข้อมูล เกี่ยวกับบ้านเมืองในแต่ละยุคสมัยสอดแทรกลงไปด้วย

“สยามูปถัมภ์ปา” (Syamupadasampada: the adoption of the Siamese Order of priesthood in Ceylon) เรียบเรียงโดย Rev. Siddhartha Buddhakhita พระภิกษุชาวศรีลังกาแห่งวัด บุปผาราม เมืองศิริวัฒนบุรี (แคนดี้) เมื่อปี พ.ศ. 2294 โดยรวบรวมขึ้นเป็น ภาษาสิงหล ต่อมาได้ถูกแปลเป็นภาษาอังกฤษ โดยมีเนื้อหาเป็นการ บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในลังกา และเหตุการณ์การแลกเปลี่ยนทางการทูตและพระพุทธศาสนาระหว่างลังกากับสยามในช่วง

พุทธศตวรรษที่ 23

“เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป” เรียบเรียงโดย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ. 2457 มีรายละเอียดเนื้อหากล่าวถึงประวัติศาสตร์เมืองลังกา และประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาโดยสังเขป ซึ่งกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเรียบเรียงข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในลังกา และการแลกเปลี่ยนและส่งคณะทูตและพระสงฆ์ไทยไปยังลังกา โดยรวบรวมข้อมูลมาจากเอกสารทางประวัติศาสตร์และหนังสือต่างๆ 8 เรื่องหลัก อาทิเช่น หนังสือพงศาวดารลังกา (ภาษาบาลี), Ceylon: an account of the island ของ Sir James Emerson Tennent, หนังสือระยะทางราชทูตลังกาและราชทูตไทย รวมทั้ง Syamupadasampada อีกด้วย

“ตำนานหอสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวิชฌญาณ หอพุทธสาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร” เรียบเรียงโดย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ. 2459 ในหัวข้อตำนานหนังสือพระไตรปิฎกหลวง มีบันทึกข้อมูล รายละเอียดการสร้างและรวบรวมพระไตรปิฎกตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 ตลอดจนสถานที่จัดเก็บ คือ หอสมุดต่างๆ

2.2 พระพุทธศาสนาเถรวาท การเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์และคัมภีร์พระไตรปิฎกในอาณาบริเวณอาณาจักรสยาม ที่ปรากฏในพงศาวดารและบันทึกทางประวัติศาสตร์

ข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเถรวาท และเหตุการณ์เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์ในแต่ละยุคสมัย มีปรากฏในคัมภีร์และเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรสยามฉบับต่างๆ

ในหลายครั้ง อาทิเช่น คัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์⁴ แสดงให้เห็นถึงข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเถรวาท และความเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์ในอาณาจักรโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาณาจักรล้านนา นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงในรัชสมัยของพระเมืองแก้ว ซึ่งเป็นอาณาจักรสำคัญในพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบัน ดังนี้

“...เมื่อพระเจ้าผายุล่วงลับไปแล้ว พระราชบุตรของพระองค์ พระนามว่า พระเจ้าก้อนา (ครองราชย์ พ.ศ.1899-1929) - ประสูติเมื่อจุลศักราช 701 (พ.ศ. 1882) ได้ทรงกระทำราชาภิเษก เมื่อพระชนมายุ 16 ปี และพระเจ้าก้อนาโปรดให้เจ้ามหาพรหม ผู้เป็นอนุชาของพระองค์ครองเมืองเชียงรายได้ ครั้นนั้น เมืองสุโขทัย สยามประเทศ มีกษัตริย์พระนามว่า ธรรมราชา⁵ ครองราชย์สมบัติอยู่ ฝ่ายพระเจ้าก้อนามหาราช ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีพระประสงค์จะให้พระภิกษุอรุณวาสีมาอยู่ในนคร (เชียงใหม่) ทรงดำริมาช้านานแล้ว ได้ยินว่า ครั้นนั้น พระสุมนเถรชาวเมืองสุโขทัยไปเมือง อโยธยา⁶ แล้วเล่าเรียนพระธรรมในสำนักครูหลายครู แล้วกลับมาเมืองสุโขทัยอีก ครั้นนั้น ท่านมหาสามีชื่อ อุทุมพร มาจากลังกาทวีปสุวรรณประเทศ⁷ พระสุมนเถรทราบข่าวนั้นแล้ว จึงไปรัชมณะประเทศกับพระภิกษุผู้เป็นสหาย ได้บวชอีกครั้งหนึ่งในสำนักของพระอุทุมพรมหาสามีแล้วเล่าเรียนพระธรรม

-
- 4 ฉบับที่นำมาอ้างอิงนี้เป็นภาษาไทย โดยแปลจากคัมภีร์โบราณภาษาบาลีอักษรขอม โดยอาจารย์แสง มนวิฑูร
- 5 เข้าใจว่าพระเจ้าเลอไทย - อ้างอิงจากเชิงอรรถ แสง มนวิฑูร (2515: 108)
- 6 เข้าใจว่าเมืองอโยธยา - อ้างอิงจากเชิงอรรถ แสง มนวิฑูร (2515: 108)
- 7 ในพงศาวดารโยนกว่าเมืองเมาะตะมะ - อ้างอิงจากเชิงอรรถ แสง มนวิฑูร (2515: 109)

ครั้งนั้น พระธรรมราชา มีพระประสงค์จะใคร่ได้พระภิกษุ
ผู้สามารถกระทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง จึงส่งทูตไปหาพระมหา
สามี เพื่อขอพระภิกษุมิควณสมบัติเช่นนั้น ฝ่ายท่านมหาสามี
อุทุมพรปรารภณา ที่จะให้สาสนาเจริญ จึงส่งพระสุนทรเถรให้แก่
พระเจ้าธรรมราชาเพื่อให้ทำสังฆกรรมได้ทุกอย่างในเมืองสุโขทัย
พระสุนทรเถรพร้อมด้วยสหายอำลาพระมหาสามีแล้วไปเมือง
สุโขทัย ฝ่ายพระเจ้าธรรมราชาทรงดีพระทัยยิ่งนัก โปรดให้สร้าง
วัดอัมพวันาราม⁸ แล้วนิมนต์พระเถระให้อยู่ในวัดนั้น ทรงทะนุบำรุง
ด้วยปัจจัยทั้ง 4...”⁹

“...ได้ยินว่า ในครั้งนั้นพระเจ้ากือนามหาราช มีพระทัยอยากได้
พระภิกษุผู้สามารถทำสังฆกรรมได้ทั้งหมดในเมืองเชียงใหม่
จึงส่งทูตไปสู่สำนักท่านมหาสามีอุทุมพรในรัชมณะประเทศ ท่าน
มหาสามีได้อนุญาตให้พระอานนทเถรศิษย์ของท่านแก่ราชทูต
พระอานนทเถรนั้นเดินทางกับราชทูตสิ้นระยะทาง 20 ประโยชน์
(320 กิโลเมตร) ก็ถึงประเทศไทย (ลานนาไทย)

พระเจ้ากือนา ทรงดีพระทัยอย่างยิ่ง ปฏิบัติบำรุงพระเถรนั้น
ด้วยปัจจัยทั้ง 4 ฝ่ายพระอานนทเถรนั้น เมื่อยังไม่รับอนุญาต
จากสำนักอาจารย์ก็ไม่ปรารภณาจะทำสังฆกรรมในป่า และเมื่อไม่
ปรารภณาจะทำสังฆกรรม จึงถวายพระพรพระราชาว่า มหาบพิตร
อาจารย์ของอาตมาภาพได้ส่งพระเถระมารูปหนึ่งแล้วชื่อ สุนทร
เถรวีนีอยู่ในเมืองสุโขทัย ท่านผู้นั้นแหละ สามารถทำสังฆกรรมได้
ทุกอย่าง ขอให้มหาบพิตรอาราธนาท่านมาที่นี่ พวกอาตมาภาพ
จะได้ทำสังฆกรรมร่วมกับท่าน พระราชาทรงสดับคำพระเถระแล้ว
ส่งอำมาตย์ไปคนหนึ่ง ทรงกำชับว่าจงไปเมืองสุโขทัย นมัสการท่าน

8 ตรงกับข้อมูลที่ปรากฏในจารึกป่าวัดมะม่วง (พ.ศ. 1904)

9 แสง มณวิฑูร (2515: 108-109)

สุนนเถรแล้วนำท่านมาตามคำสั่งของเรา อำมาตย์ไปเมืองสุโขทัย โดยลำดับ ไม่ได้พระสุนนเถรตามความประสงค์ จึงนิมนต์พระเถระ ชื่อสัทธาติสมา แต่พระอานนทเถรนั้น ไม่ต้องการทำสังฆกรรม ร่วมกับพระสัทธาติสเถร ฝ่ายพระราชาจึงส่งทูตพร้อมด้วยเครื่อง บรรณาการไปเฝ้าพระเจ้าธรรมราชาอีก เพื่อขอพระสุนนเถร ราชทูต นั้นไปถึงเมืองสุโขทัยแล้วทูลเรื่องราวขึ้นให้พระเจ้าธรรมราชา ทรงทราบ ฝ่ายพระเจ้าธรรมราชาทรงปรารภนาเหตุที่จะให้ศาสนา รุ่งเรืองจึงยอมอนุญาตให้พระสุนนเถรไป พระสุนนเถรถวายพระพร ลาพระเจ้าธรรมราชาแล้วอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุของท่านออก เดินทางมาเมืองเชียงใหม่กับราชทูต...”¹⁰

“...ฝ่ายพระเจ้ายี่นา โปรดให้สร้างราชอุทยานของพระองค์เป็น วัดบุปผารามมหาวิหาร เมื่อจุลศักราช 733 (พ.ศ. 1915) แล้วนิมนต์ พระสุนนเถรมาจากวัดพระยืน นครหริภุญชัย มอญถวาย วัดบุปผารามแก่พระเถระนั้นแล้ว โปรดให้พระเถระจำพรรษา อยู่ที่นั่น ต่อจากนั้น พระสุนนเถรซึ่งมีพระเจ้ายี่นาทรงอุปถัมภ์ ได้ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่ท่านอัญเชิญมาจากเมือง สุโขทัยนั้นไว้ในวัดบุปผาราม เมื่อวันพุธ เดือน 9 จุลศักราช 735 (พ.ศ. 1917) และพระบรมสารีริกธาตุนั้นได้เป็นที่กราบไหว้บูชา ของประชาชน พระมหากษัตริย์ และคณะพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ตราบเท่าทุกวันนี้ ฝ่ายพระเจ้ายี่นามีพระชนมายุ 46 ปี ครองราชย์ สมบัติอยู่ 30 ปี เต็มก็สวรรคต...”¹¹

“...ได้ยี่นาว่า ครึ่งก่อน เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพาน แล้วได้ 1967 ปีตรงกับปีเถาะ จุลศักราช 785 พระมหาเถระ ที่อยู่ในเมืองเชียงใหม่ 25 องค์ มีพระมหาคัมภีร์ พระมหา-

10 แสง มนวิฑูร (2515: 110-111)

11 เรื่องเดียวกัน (110-118)

เมธังกร พระมหาญาณมงคล พระมหาสีลวงค์ พระมหาสารีบุตร พระมหารัตนากร พระมหาพุทธสาคร เป็นต้น กับพระมหาเถระที่อยู่แคว้นกัมโพช¹² ที่แล้วมา 8 องค์ มีพระมหาญาณสิทธิ เป็นต้น รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน 33 องค์ ได้มาประชุมกันแล้วปรึกษากันว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธยังทรงพระชนม์อยู่ พระองค์ได้เสด็จไปลังกา ทวีปถึง 3 ครั้ง โดยจะให้ศาสนาของพระองค์ตั้งมั่นในลังกาทวีป แม้พวกเราควรจะไปลังกาทวีป นำเอาหลักการแห่งศาสนา มาปลูกฝังในประเทศของเรา พระเถระเหล่านั้นตกลงกันเป็นเอกฉันท์ จึงไปลังกาทวีปโดยลำดับ เข้าไปหาท่านมหาสาหมิวรัต นมัสการ แล้วทักทายปราศรัยด้วยถ้อยคำสุภาพอ่อนหวานแล้วพักอาศัยอยู่ที่นั่น แม้พระเถระเหล่านั้นนับทั้งมหาเถรชาวมมนะ 6 องค์ รวมเป็น 39 องค์ด้วยกัน พระมหาเถรทั้งหลายได้เล่าเรียนอักษรศาสตร์ การอ่านออกเสียง การสวดออกเสียงตามตัวอักษรที่ใช้ อยู่ในลังกาทวีป ประรณนาประโยชน์อันสูงสุด จึงขออุปสมบท และท่านทั้งหมดเหล่านั้นก็ได้อุปสมบทโดยคณะสงฆ์ 20 รูป มีพระธรรมอาจารย์ผู้ประพฤติธรรมเป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาสาหมิวรัตเป็นพระกรรมวาจาจารย์ บวชกันในเรือนานที่พระราชาสีหฬทรงจัดขนานให้ที่ท่าเรือยาปา แม่น้ำกัลยาณี เมื่อพระศาสดาปรินิพพานได้ 1968 ปี ตรงกับวันเสาร์ ขึ้น 12 ค่ำ เดือนแปดหลัง ประกอบด้วยเชษฐภุชชิตีที่ 13 ปีมะโรง จุลศักราช 786 พระเถระทั้งหลายเหล่านั้น ได้อุปสมบทแล้วจึงไปนมัสการพระรัตนธาดา และรอยพระพุทบาทบนยอดเขาสุมนภูฏและมหาสถาน 16 แห่ง แล้วกราบลาพระอาจารย์พระอุปัชฌาย์กลับมาโดยลำดับ...

12 แคว้นกัมโพช ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงกัมพูชาแต่หมายถึงเมืองละโว้หรือลพบุรี โดยอ้างอิงตามทัศนะของผู้แปลชินกาลมาลีปกรณ์ - แสง มณีพूर (2515: 121)

...และเมื่อจะจากมานั้น ได้ขอพระเถระ 2 องค์ เพื่อจะเอามาเป็นพระอุปัชฌาย์ คือ พระมหาวิกกมพาหุและพระมหาอุตตมปัญญา กับทั้งขอพระบรมธาตุองค์หนึ่ง เพื่อเอามาบูชากราบไหว้ ครั้นนั้นพระมหาวิกกมพาหุมีพรรษา 15 พระมหาอุตตมปัญญามีพรรษา 10 ...”¹³

“...ได้ยินว่าในพรรษาดั้น พระเถระเหล่านั้น จำพรรษาอยู่ในเรือท่ามกลางมหาสมุทร ต่อมา ในพรรษาที่ 2 ที่ 3 ที่ 4 ที่ 5 ได้จำพรรษาอยู่ในโอโยชนปุระ เป็นต้น¹⁴

ต่อจากนั้นมาพระมหาเถรทั้งหลายไปเมืองสังขนาถีย ได้อุปสมบทให้พระพุทฺธสาครเถรในเมืองนั้น ภายหลังได้มาเมืองสุโขทัยจำพรรษาอยู่ที่นั่นในพรรษาที่ 6 เมื่อพระศาสดาปรินิพพานได้ 1974 ปี ตรงกับปีจอ จุลศักราช 792 พระเถระเหล่านั้นมีพระมหาธัมมคัมภีร์เถร พระมหาเมธังกรเถรเป็นหัวหน้า ได้ไปถึงเมืองเชียงใหม่วัดอยู่ในมหาวิหารวัดป่าแดง

ได้ยินว่า ท่านเหล่านั้นอยู่ในมหาวิหารวัดป่าแดงแห่งเดียว องค์ละ 7 ปีบ้าง 8 ปีบ้าง พระมหาเถรเหล่านั้น ได้ไปนครเขลงค์เมื่อปีชวด จุลศักราช 794 (พ.ศ. 1976)...ท่านได้ทำอุปสมบทกรรมครั้งแรกที่ทำ เรียกว่า วัดเชียงยี่ในแม่น้ำวังด้านตะวันออกเฉียงเหนือของนคร พึงทราบว่ามีผู้ได้รับอุปสมบทกรรมในครั้งนั้น คือ พระจันทเถรชาวเมืองมอญ

ในปีนั้นเอง พระมหาเถรทั้งหลายไปนครหริภุญชัย ตอนหลังได้ทำอุปสมบทกรรมครั้งที่ 2 ที่ท่านนครหริภุญชัย ในแม่น้ำพิงค์ พึงทราบว่ามีผู้ได้รับอุปสมบทกรรมในครั้งนั้น คือ พระธรรมรักขิต

13 แสง มนวิฑูร (2515: 121-122)

14 ตรงในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (พ.ศ. 1967-1991) - อ้างอิงจากเชิงอรรถ เรื่องเดียวกัน (122)

พระธรรมมรตนะ และพระญาณโพธิ ...

...เมื่อพระศาสดาปรินิพพานได้ 1977 ปี ปลายปีฉลู จุลศักราช 795 พระเถระเหล่านั้นไปเมืองเชียงแสน แคว้นโยน (โยนก) ได้อุปสมบทกุลบุตรเป็นอันมากที่เกาะดอนแท่น...

...พระมหาเถรเหล่านั้นภายหลังได้ทำอุปสมบทกรรมในปีนั้นเอง ที่สุวรรณปาสาณกะในเมืองเชียงราย ขอให้ทราบ ว่าพระเถระที่ได้อุปสมบทคราวนั้น คือ พระธรรมทินนะ เป็นต้น ต่อจากนั้นมา พระสงฆ์ในราชอาณาจักรของพระเจ้าติส (สามฝั่งแกน) ได้ทำอุปสมบทกรรมหลายครั้งหลายหน ครั้งนั้น พระภิกษุชาวลังกายังมีอยู่หลายองค์..."¹⁵

"...พระโสมจิตเถรได้ประดิษฐานศาสนานิกายสีหล ในแคว้นเชียงตุงเมื่อจุลศักราช 810 (พ.ศ. 1992)...

...พระเจ้าสิริธรรมจักรดิพิลกราชาธิราช โปรดให้สร้างโรงอุโบสถหลังหนึ่งในอารามวัดป่าแดงหลวง ซึ่งเป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดาและพระราชมารดาของพระองค์ เมื่อปีมะแม จุลศักราช 813 ตรงกับพระศาสดาปรินิพพานได้ 1995 ปี เพื่อเป็นบุญถวายเป็นพระราชบิดาพระราชมารดา จากนั้นรุ่งขึ้นปีที่ 2 เป็นปีวอก ในวันมหาปวารณา พระเจ้าพิลกราชาธิราชทรงสละเนื้อที่ประมาณ 20 วา รอบโรงอุโบสถ ... แล้วท่านก็สวดกรรมวาจาสี่มาสम्मัตติด้วยตนเอง ครั้นสี่มาสम्मัตติกรรมเสร็จลงแล้ว พระธรรมราชาทรงฉลองใหญ่ถึง 7 วัน ต่อจากนั้น พระมหาเถรทั้งหลาย เมื่อครั้งก่อนๆ เคยทำอุปสมบทกรรมอุททุกเขปสีมา (เขตสีมาใช้น้ำล้อมรอบ) ในแม่น้ำพิงค์ แต่พอสมมติพัทธสีมาของพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิเสร็จแล้วในปีวอกนั้นเอง พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ก็ให้อุปสมบทกุลบุตรเป็นอันมาก...

...ตั้งแต่ปีวอกนั้นมากระทั่งถึงเดี๋ยวนี้ (พ.ศ. 1996-พ.ศ. 2060) พระภิกษุสี่หลทั้งปวงในนครของพระเจ้าเชียงใหม่ ได้พาบุคคลที่เป็นอุปสัมปทาเปกซ์(ผู้มุ่งต่อการอุปสมบท) จากนครต่างๆ ไปมายังเมืองเชียงใหม่ แล้วอุปสมบทให้ในสีมาที่พระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิพิลิกผูกไว้แล้วทุกๆ ปี..."¹⁶

จากข้อมูลในชินกาลมาลีปกรณ์นี้ทำให้ทราบว่ อาณาจักรโบราณหลายแห่งเคยเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณประเทศไทยในปัจจุบัน โดยอาณาจักรโบราณเหล่านี้ ล้วนมีวัฒนธรรม ประเพณี และศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน มาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน โดยราชาผู้ครองอาณาจักรมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมและอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีมาอย่างต่อเนื่อง

โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากข้อมูลเกี่ยวกับพระสุมนเถร พระเถระองค์สำคัญในรัชกาลพระธรรมราชาลิไทแห่งสุโขทัย และพระเจ้ากือนาแห่งล้านนา เป็นข้อมูลสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของพระพุทธศาสนาเถรวาทในอาณาจักรโบราณเหล่านี้ โดยมีมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แล้ว แม้จะไม่ได้มีข้อมูลแหล่งที่มาและช่วงเวลาที่มาของพระพุทธศาสนาเถรวาทในภูมิภาคนี้กล่าวไว้อย่างชัดเจน แต่ก็มีข้อมูลของกลุ่มคณะสงฆ์หลากหลายกลุ่ม อยู่ในเมืองต่างๆ เช่น อโยธยา สุโขทัย เชียงใหม่ เป็นต้น โดยมีข้อมูลที่น่าสนใจซึ่งสะท้อนให้เห็นภาพการคณะสงฆ์ในยุคนั้นได้ชัดเจนมากขึ้น อาทิเช่น ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในอโยธยา ที่มีสำนักเรียนพระธรรมหลายสำนัก ซึ่งพระสงฆ์ต่างถิ่นให้ความสนใจไปศึกษาเล่าเรียน ตลอดจนมีปรากฏหลายนิกายหลายสำนักในแต่ละท้องถิ่น และกล่าวถึงการแยกกันทำสังฆกรรมของ

คณะสงฆ์ของแต่ละนิกายอีกด้วย โดยในอาณาจักรล้านนา ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับคณะสงฆ์หลัก 3 คณะ คือ นครวาสี (Nagaravāsī)¹⁷ บุพผารามวาสี (Pupphārāmavāsī)¹⁸ และอรัญญวาสี (Araṅṅavāsī)¹⁹ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับคณะสงฆ์ที่รวมกลุ่มกันมาจากหลายแคว้นแคว้น นำโดยพระมหาคัมภีร์และคณะสงฆ์จากเมืองเชียงใหม่ เดินทางไปศึกษาพระธรรมเพิ่มเติม และอุปสมบทใหม่ที่เมืองลังกา เนื่องด้วยคณะสงฆ์บางกลุ่มมีแนวคิดว่าจะพระพุทธศาสนาที่สืบทอดโดยตรงมาจากลังกามีความบริสุทธิ์บริบูรณ์กว่า จึงเป็นที่นิยม ยอมรับมากกว่านิกายดั้งเดิมในท้องถิ่น โดยหลังจากคณะสงฆ์คณะนี้กลับมาจากเมืองลังกาแล้ว ก็นำนิกายสีหลใหม่มาเผยแผ่ในภูมิภาคนี้ และมีการอุปสมบทใหม่กันอย่างกว้างขวาง โดยการสนับสนุนจากเจ้าเมืองและพระราชเจ้าผู้ครองอาณาจักรต่าง ๆ

ข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเถรวาท และความเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์ในอาณาจักรโบราณ เช่น เรื่องราวของพระสุมนเถระ²⁰ และเรื่องคณะสงฆ์ที่รวมกลุ่มกันมาจากหลายแคว้นแคว้น นำโดยพระมหาคัมภีร์และคณะสงฆ์จากเมืองเชียงใหม่ เดินทางไปศึกษาพระธรรมเพิ่มเติม

17 หรือนิกายท้องถิ่นที่สืบทอดกันมาในดินแดนนี้ตั้งแต่แรกเริ่ม แต่ก็ยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจนว่ามีต้นกำเนิดมาจากที่ใด

18 หรือนิกายสีหลเก่า ตามข้อมูลที่ปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นนิกายที่นำเข้ามาจากทางฝั่งมอญ หรือเมืองเมาะตะมะ โดยเมื่อนำเข้ามาแล้ว พระเจ้ากือนาได้สร้างวัดบุพผารามถวายให้แก่คณะสงฆ์คณะนี้ จึงมีอีกชื่อเรียกว่านิกายวัดสวนดอก

19 หรือนิกายสีหลใหม่ ตามข้อมูลที่ปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นนิกายที่คณะสงฆ์ในภูมิภาคนี้รวมตัวกันไปสืบทอดศาสนาจากลังกาโดยตรง เมื่อกลับมาคณะสงฆ์คณะนี้ได้จำพรรษาที่วัดป่าแดงเป็นหลัก จึงมีอีกชื่อเรียกว่านิกายวัดป่าแดง

20 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์) (2521: 271-280)

และอุปสมบทใหม่ที่เมืองลังกา²¹ เป็นต้น ยังมีปรากฏในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์สังคีตियวงศ์เช่นเดียวกัน โดยมีการเพิ่มเติมรายละเอียดบางประการลงไปอีกด้วย สังเกตได้ว่าข้อมูลดังกล่าวอาจจะได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์

กล่าวโดยสรุป มีการปรากฏข้อมูลและหลักฐานว่า การสืบทอดพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนแถบนี้ มีความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลายาวนานทั่วอาณาเขตโดยรอบ ในระหว่างบุคคลหลายกลุ่ม อาทิเช่น พระราชา อุบาสก อุบาสิกา และกลุ่มคณะสงฆ์ด้วยกันเอง

นอกจากนี้ ยังปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับพระไตรปิฎกในคัมภีร์พงศาวดารและเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรสยาม ดังนี้

“...พระเจ้าจักรพรรดิมีพระธิดาองค์หนึ่งพระนามว่า พระนางจัมมเทวี เป็นอัครมเหสีของเจ้าประเทศราชในเมืองรามัญ กำลังทรงครรภ์ได้ 3 เดือน พระเจ้าจักรพรรดิทรงส่งพระนางจัมมเทวี พระธิดาของพระองค์ให้มาครองราชย์สมบัติในที่นี้(หริปุญชัย) ฝ่ายพระนางพร้อมด้วยบริวารหมู่ใหญ่จำพวกละ 500 องค์ กับพระมหาเถรทรงไตรปิฎก 500 องค์ ลงเรือมาตามแม่น้ำพิงค์ 7 เดือนจึงบรรลุถึงเมืองนี้ ท่านवासเทพและท่านสุกกทนต์พร้อมด้วยชาวเมืองทั้งปวงได้อัญเชิญพระนางจัมมเทวีนั้นนั่งบนกองทองคำแล้วอภิเษก อาศัยเหตุที่พระนางนั่งบนกองทองคำอภิเษก นครนั้นจึงชื่อว่าหริปุญชัยสืบมาจนถึงทุกวันนี้...”²²

“...(พ.ศ. 1967-พระเถระจากเชียงใหม่ไปลังกา) พระมหา

21 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ) (2521: 303-311)

22 แสง มณีหุ (2515: 92) โดยข้อมูลในส่วนนี้ก็มิปรากฏในสังคีตियวงศ์เช่นกัน

เถรทั้งหลายได้เล่าเรียนอักษรศาสตร์ การอ่านออกเสียง การสวดออกเสียงตามตัวอักษรที่ใช้อยู่ในลังกาทวีป...”²³

“...เบื้องหน้าแต่นั้นมา ศักราช 845 ปีเถาะ วันพุธ ขึ้นสาม ค่ำเดือนแปดศตปักษีขึ้นศักราช พระราชาสิริธรรมจักรพรรดิติลกราชาธิราช ได้มอบราชการให้สีหโคตตเสนาบดึกมาอำมาตย์ ผู้เป็นอธิบดีบังคับการงานให้หล่อพระพุทธรูปมาด้วยทองสำฤทธิ์ องค์ใหญ่ มีอาการเท่าพระลวะปฏิมา ประมาณสำฤทธิ์แสนหนึ่ง คุณด้วย 33 ไกล่ตาลวันมหาวิหารระหว่างทิศปัจฉิมแลทักษิณ แห่งนัฬพิสิราชธานี

ครั้นเททองแล้วพระราชาเจ้า ให้เชิญพระธาตุทั้งหลาย 500 องค์ กับพระปฏิมาทองปฏิมาเงินออกมา แต่ธาตุมณฑลเศียรของ พระองค์ให้ประดิษฐานไว้ในมหากังสพุทธปฏิมา

ดังได้สดับมา คราวนั้นมีพระมหาเถรองค์หนึ่งทรงนามว่า พระธรรมทิน เป็นภิกษุคณาจารย์ แลเปนพระอุปัชฌาย์ด้วย ได้สำนักอยู่ในอารามนั้น

คราวนั้นพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิติลกราชาธิราช ได้อาราธนาพระภิกษุทรงพระไตรปิฎกหลายร้อยรูป ให้ชำระอักษรพระไตรปิฎกในมหาไพศารามปี 1 จึงสำเร็จ แล้วพระองค์ ก็ได้ทรงบูชาพระธรรมวินัยแลพระภิกษุสงฆ์ ด้วยนानาสักการ ทั้งหลายแล้วก็ทำการฉลองสมโภชและได้สร้างพระมณฑปใน มหาไพศาราม เพื่อประดิษฐานปิฎกไตร....”²⁴

“...ต่อจากสมัยนั้นมาอีก มีเจ้าประเทศราช 2 คน คือ เจ้าเมืองนาย และเจ้าเมืองเชียงทอง พร้อมด้วยบริวารเป็นอันมาก ไปถึงเมือง เชียงใหม่ เมื่อวันศุกร์ ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 9 (จ.ศ. 879-พ.ศ. 2060)

23 แสง มนวิฑูร (2515: 121)

24 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษมณ) (2521: 340-342)

กราบบาทพระเจ้าราชาธิราชแล้วมอบถวายสมบัติคือพลนิกาย
ของตนและตนเอง วันนั้น พระราชาธิราชทรงปาวประกาศ
ให้ทราบทั่วกันว่าพระราชาธิราชดี ทรงหวังความเจริญอันยิ่งใหญ่แก่
เจ้าประเทศราชทั้ง 2 พร้อมทั้งพลนิกาย จึงในวันเพ็ญเดือน 9
พระองค์ตรัสให้เจ้าประเทศราชกับพลนิกายเหล่านั้น นมัสการ
คณะสงฆ์ทั้ง 3 มีพระสีหปฎิมาเป็นประมุขและคัมภีร์ไตรปิฎก
แล้วให้กล่าวคำสัตย์ปฎิญาณท่ามกลางพระรัตนตรัยแล้วให้ดื่มน้ำ
พิพัฒน์สัตยา เมื่อครั้งเดิมพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิพิลกราชราชาธิราช
(พระราชปัยกา) ทรงคัดเลือกพระมหาเถรผู้ทรงพระไตรปิฎก
แล้วโปรดให้ชำระอักษรพระไตรปิฎก พระมหากษัตริย์พิลกปนัดดา
ธิราชทรงอบรมสมโภชหอไตรในวัดมหาโพธารามเป็นการใหญ่
เพื่อให้เป็นที่ไว้พระไตรปิฎกฉบับชำระแล้วครั้งพระเจ้าพิลกนั้น...”²⁵

“...พระเจ้าพิลกปนัดดาธิราชของคณีนี หลังจากอภิเษกแล้วใน
ปีที่ 2 ได้โปรดให้สร้างอารามขึ้นอารามหนึ่งในหมู่บ้านที่
พระราชปัยกาครั้งเป็นยุพราช และพระบิดาของพระองค์เคย
ประทับมาก่อน เมื่อวันอังคาร ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 5 ปีมะโรง จุลศักราช
858 (พ.ศ. 2040) และพระองค์ตั้งชื่ออารามนั้นว่าบุพพาราม
แปลว่าอารามตะวันออก โดยหมายถึงอารามนั้นมีอยู่ด้าน
ทิศบูรพา แห่งราชธานี นครเชียงใหม่ ต่อแต่นั้นมา อย่างเข้าปีที่ 3
ปีมะเมีย พระองค์ทรงสร้างปราสาทขึ้นองค์หนึ่ง
ท่ามกลางมหาวิหารในอารามนั้น เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป
ปฏิมา ต่อแต่นั้น อย่างเข้าปีที่ 4 เป็นปีระกา **พระเจ้าพิลกปนัดดา
ธิราชทรงฉลองพระไตรปิฎกฉบับลงทองและหอมนเทียร**

ธรรมที่พระองค์โปรดให้สร้างไว้ในวัดปุพพาราม²⁶ ...”²⁷

“...Dhammakittiyābhidhāno ca silācāraguṇākaro,
Pākaṭo Sīhale dīpe gagane viya candimā
Piṭakesu ca sabbattha sadd-satthādikesu ca, Pārappatto
mahāpañño Laṅkā-dīpappasādako
Tassa sisso Dhammakitti-Mahāsāmīti vissuto, Laṅkāgamana
-ussāho patvā Laṅkaṃ manoramam
Tattha puññaṃ bahum katvā laddha-therupasampadam,
Punāgato sakaṃ desaṃ sampatto Yodayaṃ puram...”²⁸

“...พระธรรมกิตติผู้มีคุณากรคือศีลและอาจารย์ โดดเด่นใน
เกาะสีหฬ ดุจพระจันทร์โดดเด่นในท้องฟ้าฉะนั้น, ท่านผู้ถึงฝั่งใน
พระไตรปิฎก และในคัมภีร์ทั้งหลายมีคัมภีร์สหศาสตร์เป็นต้น
มีปัญญามาก ยังชาวลังกาเป็นต้นให้เลื่อมใสแล้ว, ศิษย์ของ
ท่าน ปรากฏว่า พระธรรมกิตติมหาสามี มีความอุสสาหะไปลังกา
ถึงลังกาอันน่ารื่นรมย์ใจ, ท่านทำบุญในเกาะนั้นเป็นอันมาก
ได้รับการอุปสมบทใหม่จากพระเถระ กลับมาสู่ประเทศของตน
อีกถึงเมืองอโยธยา...”²⁹

“... The king ordered also to be sent to Ceylon a gold
image of Buddha, the ‘Karmawakya” (formulas) prescribed
for the fourfold religious acts of priests, **written on leaves
made of gold, copies of Pratimokkha, Mahaniddesa, written in
native characters, Pratisambheda and many other doctrinal books**

26 ตรงกับข้อมูลที่ปรากฏในจารึกหริภุญไชย (พุทธศตวรรษที่ 20)

27 แสง มณีวิฑูร (2515: 135)

28 Saddhānanda (1978: 90)

29 พระมหาวิรัตน์ รตนญาโณ (ณฺหฺศรีจันทร์) (2549: 219)

*which were not found in Ceylon, offerings to the sacred foot print and to the shrines; and also presents and letters to King Kirtisri...*³⁰

“... (มหาศักราช 1674³¹) พระเจ้าแผ่นดินตรัสสั่งให้ส่งพระพุทธรูปทองคำองค์หนึ่งไปยังลังกา รวมทั้งพระคัมภีร์ “กรรมวาทย” คือ ญัตติจตุตถกัมมุปสัมปทา ซึ่งจารึกลงบนแผ่นทองคำ พระคัมภีร์ ปาฏิโมกข์ คัมภีร์มหานิทเทส ซึ่งเขียนด้วยอักษรพื้นเมือง คัมภีร์ ประติสัมภะ และคัมภีร์อื่นๆ อีกหลายเล่มซึ่งไม่มีในลังกาด้วย และตรัสสั่งให้ส่งเครื่องสักการะไปถวายแด่รอยพระพุทธรูป ศักดิ์สิทธิ์ และศาสนสถานในลังกา ทั้งโปรดเกล้าให้ส่งเครื่องบรรณาการกับราชสำนักไปถวายพระเจ้ากิตติสิริราชสิงหะด้วย...”³²

“...(พ.ศ. 2294) ณวันพุธที่ 7 เดือนสุริยคติ ตุลาคม (ค.ม) เวลาเช้า ข้าราชการไทย 2 คน เอาเรือมารับพวกทูตานุทูตไป ณ ที่แห่ง 1 ซึ่งไม่ห่างจากจวนเจ้าพระยามหาอุปราช ที่นั่นมีหอ 8 เหลี่ยม หลังคา 2 ชั้น ข้างในผูกม่านสีต่างๆ แลปูพรมลายทอง เจ้าพระยามหาอุปราชนั่งอยู่บนเตียง มีเครื่องยศตั้งอยู่ทั้ง 2 ข้าง คือ ดาบฝักทอง พานทอง เปนต้น มีม่าน 2 ไข้อยู่ข้างหน้า นำม่านออกมาให้ข้าราชการหมอบอยู่หลายคน เจ้าพนักงาน พาพวกทูตานุทูต เข้าไปหาเจ้าพระยามหาอุปราชๆ ทักทายปราศรัยแลเลื่องหมากรุก แล้ว จึงให้ดูคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งในลังกาหาวิปหาฉบับไม่ได้ บอกว่า **พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจะพระราชทานหนังสือคัมภีร์ทั้งปวงนี้ ให้ออกไปกับคณะสงฆ์ ที่จะให้ไปอุปสมบทในลังกาวิป...**”³³

“...สมเด็จพระเจ้าบรมโกษจุลเสด็จออกรับราชทูตที่พระวิหารสมเด็จ

30 Pieris and Siddhartha (1914: 57)

31 พ.ศ. 2295 (พ.ศ. = ม.ศ. +621)

32 นันทา วรเนติวงศ์ (2515: 183)

33 กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ (2459: 137)

แล้วมีการสมโภชพระทันตธาตุ พระแก้ว 3 วัน ต่อนั้นมา โปรดให้เจ้าพนักงานพาทูตานุทูตลงกาไปเฝ้าสมเด็จพระสังฆราช ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ แลนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระพุทธบาทด้วย เมื่อทูตานุทูตลงกาจะกลับได้เข้าเฝ้ากราบทูลถวายบังคมลาที่พระที่นั่งสุริยามรินทร์ แลได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัลเป็นอันมาก โปรดให้ทูตานุทูตลงกาเชิญเครื่องราชบรรณาการแลคัมภีร์พระธรรม ซึ่งยังไม่มีในลังกาทูลไปรวม 97 คัมภีร์ แลมีศุภอักษรของอรรคมหาเสนาบดีกรุงศรีอยุธยาไปถึงเสนาบดี ณ กรุงศรีวิชัยบุรี ทูตานุทูตลงกาได้กลับไปเมื่อ ณ เดือน 11 ปีชวดอัฐศก จุลศักราช 1118 พ.ศ. 2299..."³⁴

"...เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ 2310 ปีกับกับปีจอต่อกันเดือนสามขึ้น 9 ค่ำ วันอังคารยามเสาร์เพลาราตรี ก็เป็นที่สุดการสงครามพระนครนั้น ก็ฉิบหายตามกาลอย่างใด สิ้นอายุแล้วอย่างใด แปรปนแล้วอย่างใด สืบสืบโดยประการใด (พม่าฆ่าศึก) จับเอาประชาชนทั้งหลายมีราชวงศ์เป็นต้นด้วย เกือบทัพทั้งหลายมีประการเป็นอันมากด้วย และวเฒ่าพระนครแลปราสาทสามองค์ และพระอารามวิหารเสียด้วย แล้วทำลายกำแพงเมืองเสียด้วย แล้วทำพัสดุของกรุงอโยธยานคร มีพระธรรมแลพระวินัย คือพระไตรปิฎกเป็นต้น ให้พินาศเสียแล้ว ก็กลับไปสู่เมืองของตน..."³⁵

"...จำเดิมแต่เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าฆ่าศึก ครั้งนั้นวัดวังบ้านเรือนถูกฆ่าศึกเผายับเยินไปทุกแห่ง หนังสือพระไตรปิฎกแลหนังสืออื่นๆ จึงเป็นอันตรรายสูญไปเสียเป็นอันมาก เมื่อขุนหลวงตากตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว จึงมีรับสั่งให้เสาะหาหนังสือต่างๆ มีคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นต้น มารวบรวมตั้งหอหลวงขึ้นใหม่ ความปรากฏ

34 กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ (2459: 208-209)

35 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณณ) (2521: 407-408)

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อปีฉลูเอกศก พ.ศ. 2312 พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพหลวงลงไปตีถึงเมืองนครศรีธรรมราชมาก ด้วยคราวเสียกรุง พม่าหาได้ลงไปตีถึงเมืองนครศรีธรรมราชไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราชขนเข้ามายังกรุงธนบุรี แลต่อมาโปรดให้พระราชาคณะไปเที่ยวหาหนังสือซึ่งยังขาดต้นฉบับ ถึงกรุงกัมพูชา แลเมืองอื่น ๆ อีก... ”³⁶

“...ลุพระพุทธศักราช 2331 แล้วปีวอก (พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1) จึงได้ทรงหารือเหตุการณ์นั้นด้วยพระราชาคณะทั้งหลาย มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ครั้นเล็งเห็นเหตุการณ์นั้นแล้ว ก็รับพระราชโองการว่าสาธุ แล้วจึงมาเลือกสรรได้ภิกษุทั้งหลาย 218 รูป ราชบัณฑิตได้ 32 นาย พระเถรเจ้าทั้งหลาย ได้ยกเหตุการณ์นั้น ของพระบรมกษัตริราชเจ้าทั้ง 2 พระองค์ ทำสังคายนา พระธรรมวินัย ในวันเพ็ญเดือน 12 ณ วัดพระศรีสรเพชูดาราม...”³⁷

จากข้อมูลที่ปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์พบว่า ในพุทธศตวรรษที่ 12 หรือในช่วงที่เริ่มสร้างเมืองหริภุญไชย ยังไม่มีการกล่าวอ้างถึงพระไตรปิฎกที่เป็นเอกสารโดยตรง แต่มีข้อมูลเกี่ยวกับ ติปิฎกธรร (Tipiṭakadhara) หรือพระผู้ทรงพระไตรปิฎกปรากฏอยู่³⁸

นอกจากนี้ ในคัมภีร์พงศาวดารและเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์

36 ข้อมูลจากหัวข้อตำนานหนังสือพระไตรปิฎกหลวง ในหนังสือตำนานหอสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร, กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ (2459: 4)

37 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษมณ) (2521: 445-446)

38 คาดว่าชินกาลมาลีปกรณ์น่าจะอ้างอิงข้อมูลส่วนนี้จากคัมภีร์จามเทวีวงศ์

สำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรสยาม เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์, สัทธัมมสังคหะ, สังคีตยวงศ์, สยามอุปสัมปทา, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป ยังมีการกล่าวอ้างถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับการจัดสร้าง และตรวจชำระพระไตรปิฎกครบชุดในสยามอยู่หลายเหตุการณ์ ตลอดจนมีการสืบทอด แลกเปลี่ยนพระพุทธศาสนา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่างๆ อย่างแพร่หลาย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 ระหว่างอาณาจักรในแถบนี้ กับเมืองลังกาในหลายครั้ง อาทิเช่น

สมัยอาณาจักรล้านนา ในปี พ.ศ. 2026³⁹ พระไตรปิฎกถูกจัดสร้างขึ้นโดยคำสั่งของพระเจ้าติโลกราช ที่วัดมหาโพธาราม⁴⁰ ต่อมาในปี พ.ศ. 2043 พระไตรปิฎกถูกจัดสร้างขึ้นโดยคำสั่งของพระเจ้าติโลกราชอีกครั้ง และในปีต่อมา (พ.ศ. 2044) พระเจ้าติโลกราชได้เป็นองค์อุปถัมภ์พิธีฉลองสมโภชพระไตรปิฎกฉบับทอง และหอเก็บรักษาพระไตรปิฎก ที่วัดบุพพาราม นอกจากนี้ ยังปรากฏเรื่องราวคณะสงฆ์ในภูมิภาคนี้ รวมตัวกันและออกเดินทางไปศรีลังกาเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนา และอุปสมบทใหม่ ในนิกายสีหล ได้เล่าเรียนอักษรศาสตร์ การอ่านออกเสียง การสวดออกเสียงตามตัวอักษรที่ใช้อยู่ในลังกา

39 พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณมณ) (2521: 340) กล่าวถึงในปี(จุล)ศักราช 845 ซึ่งตรงกับพุทธศักราช 2026 พระเจ้าสิริธรรมจักรวรรตติโลกราชราชได้อาราธนาพระภิกษุทรงพระไตรปิฎกหลายร้อยรูปให้ชำระอักษรพระไตรปิฎกในมหาโพธารามปี 1 จึงสำเร็จ ซึ่งแตกต่างจากข้อมูลที่ใช้อ้างอิงกันโดยทั่วไป ที่มักอ้างถึงปี พ.ศ. 2020 ตามพงศาวดารฉบับราชหัตถเลขา และเมื่อสืบค้นรายละเอียดในชินกาลมาลีปกรณ์ (แสง มนวิฑูร 2515: 128) ข้อมูลในปีพุทธศักราช 2020 กลับไม่มีกล่าวถึงเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎกแต่อย่างใด พบเพียงเรื่องการสร้างมหาวิหารไว้ที่วัดมหาโพธารามเท่านั้น

40 ไม่มีการกล่าวเรื่องนี้โดยตรงในชินกาลมาลีปกรณ์ แต่มีกล่าวไว้อย่างชัดเจนในสังคีตยวงศ์

ทวีปอีกด้วย

สมัยกรุงศรีอยุธยา รวบรวมพุทธศตวรรษที่ 20 หรือกรุงศรีอยุธยาตอนต้น-กลาง ปรากฏเรื่องราวของพระธรรมกิตติเป็นพระเถระจากกรุงศรีอยุธยา แล้วไปอุปสมบทใหม่ที่เมืองลังกา⁴¹ ตลอดจนมีข้อมูลเกี่ยวกับพระราชผู้ปกครองแคว้นแคว้นในยุคนั้น ส่งคณะทูตไปเพื่อกิจการพระศาสนาต่างๆ เช่น ในปี พ.ศ. 2294 สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ตรงกับรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ⁴² โดยมีเรื่องราวเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาระหว่างสยามและลังกา และเรื่องราวการแลกเปลี่ยนพระพุทธรูปศาสนาระหว่างทั้งสองประเทศ มีปรากฏทั้งในบันทึกทางประวัติศาสตร์ของสยามและลังกา แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการสืบทอด แลกเปลี่ยนคัมภีร์พระพุทธศาสนาบ้างในบางครั้ง แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนพระไตรปิฎกครบชุดระหว่างสยามและลังกาในสมัยนั้น

เมื่อกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายลงใน พ.ศ. 2310 โดยกองทัพพม่า มีปรากฏข้อมูลพระไตรปิฎกถูกทำลายลงเป็นอันมากในช่วงเวลานั้น แต่อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2312 พระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เสด็จยกทัพตีถึงเมืองนครศรีธรรมราช และมีรับสั่งให้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราช ขนเข้ามายังกรุงธนบุรี ตลอดจนโปรดให้พระราชคณะไปตามหาต้นฉบับเพิ่มเติม ถึงกรุงกัมพูชาและเมืองอื่นๆ โดยรอบ

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในปี พ.ศ. 2331 มีการสังคายนาพระไตรปิฎกโดยการอุปถัมภ์ของพระพุทธรอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่วัดมหาธาตุ และมีข้อมูลการติดต่อแลกเปลี่ยนทางการคณะสงฆ์ระหว่างสยามและลังกา ในช่วงสมัยตั้งแต่รัชกาลที่ 1

41 ช่วงเวลาใกล้เคียงกับที่กลุ่มคณะสงฆ์จากเชียงใหม่ และหัวเมืองใกล้เคียงรวมตัวกันเดินทางไปยังเมืองลังกา ตามที่ปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์ แต่ไม่มีข้อมูลว่าเป็นกลุ่มเดียวกันหรือไม่

ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย⁴² นอกจากนี้ คัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอม ถูกจัดสร้างอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การอุปถัมภ์โดยพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล นับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์⁴³

กล่าวโดยสรุป มีข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเถรวาทและคัมภีร์พระไตรปิฎกปรากฏอย่างชัดเจนอย่างต่อเนื่อง ในอาณาจักรโบราณที่อยู่ในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คัมภีร์พระไตรปิฎกอักษรขอม มีการสืบทอดมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน โดยได้รับการเอาใจใส่และอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ในการรวบรวมและจัดสร้างใหม่ให้ครบชุดอยู่เนืองๆ ซึ่งมีหลักฐานปรากฏชัดเจนมานับตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ตราบจนเมื่อมีเทคโนโลยีการพิมพ์เข้ามาสู่สยาม ในสมัยรัชสมัยของพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จึงได้เปลี่ยนรูปแบบการสืบทอดพระไตรปิฎก จากคัมภีร์ใบลานอักษรขอม มาปริวรรตจัดสร้างเป็นหนังสือพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ อักษรไทยเป็นครั้งแรกแทน โดยในปัจจุบัน ยังมีคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมที่หลงเหลืออยู่ ถูกเก็บอนุรักษ์ในหอสมุด และวัดต่างๆ ในประเทศไทยอยู่เป็นจำนวนมากพอสมควร

42 ข้อมูลปรากฏในเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป หัวข้อเรื่องสมณทูตไทยไปลังกาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์

กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ (2459: 299)

43 ข้อมูลปรากฏในตำนานหอสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอขีรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร

กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ (2459: 5-14)

3. ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท และการสืบทอดคัมภีร์พระไตรปิฎก ในประเทศกัมพูชา

3.1 พงศาวดาร และเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์ของ อาณาจักรเขมร (พุทธศตวรรษที่ 18-20)

ในบทความ Cambodia and Its Neighbors in the 15th Century ของ Michael Vickery กล่าวถึงบันทึกหรือข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของกัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-20 ไว้ดังนี้

"...If the 15th century is a difficult period for all of South-east Asian history, it is very nearly a blank for Cambodia. There are no inscriptions, and the extant local 'historical' sources, the chronicles, are fiction until roughly mid-16th century (we do not even know the title or true dates of a king), except for one crucial event in mid-15th century, to be discussed below. Not only are sources very sparse for Cambodia itself in the 14th-15th centuries, but sources from neighboring countries are also of little help. Vietnam was still too far away to be concerned with, or of concern to, Cambodia; that part of modern Vietnam adjoining Cambodia and southern Laos was still Champa, which in the 15th century was preoccupied with relations with Vietnam, although there is some slight evidence for the same type of Champa-Cambodian rivalry seen in earlier and later centuries.

Ayutthaya, to the West, was certainly in continuous contact with Cambodia, and this is seen in Ayutthayan sources, but the references are not straightforward and require careful analysis and dissection before they can be used in reconstruction of Cambodian history. Because of the dearth of Cambodian sources, the history of the polity for the 15th century, and indeed from the early 13th to early 16th century depends entirely – even for such details as titles and names of kings and their approximate dates – on what may be gleaned from foreign documents, preeminently Chinese, concerning Cambodia itself and its close neighbors, especially those which now make up Thailand..."⁴⁴

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และข้อมูลที่ปรากฏพบว่า จารึก พงศาวดาร หรือเอกสารบันทึกประวัติศาสตร์เกี่ยวกับอาณาจักรเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-20 ถูกค้นพบน้อยมาก หรือแทบจะไม่มีเลย แม้จะมีข้อมูลจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ประเทศใกล้เคียงบ้าง แต่ก็ไม่ได้มีกล่าวถึงรายละเอียดของอาณาจักรเขมรในช่วงนั้นมากนัก

แม้ในเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์ของทางฝั่งสยามหรือกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลาดังกล่าว จะมีเรื่องราวการติดต่อกับเขมรมาอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ไม่มีข้อมูลที่เป็นข้อมูลหลักมากพอที่จะรู้ถึงรายละเอียดประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเขมรในช่วงเวลานั้น ดังนั้นด้วยความขาดแคลนแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเขมรนี้เอง ทำให้แม้แต่ประวัติศาสตร์ทางการปกครองของอาณาจักรเขมร

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-20 รายนามกษัตริย์และปีครองราชย์โดยประมาณ ยังต้องอาศัยอ้างอิงมาจากเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์ของชาติอื่น เช่น เอกสารของจีน และไทย เป็นต้น

3.2 พระพุทธศาสนาเถรวาท การเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์และคัมภีร์พระไตรปิฎกในบริเวณอาณาจักรเขมร ที่ปรากฏในพงศาวดารและบันทึกทางประวัติศาสตร์ และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

เนื่องจากพงศาวดาร หรือเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-20 หาได้ค่อนข้างยาก ดังนั้นจึงไม่ค่อยปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในเขมรในยุคนั้นเช่นกัน แต่อย่างไรก็ตาม ยังพอมีหลักฐานโดยทางอ้อมที่กล่าวถึงพระพุทธศาสนาในช่วงนั้นอยู่บ้าง ดังนี้

ในเอกสาร *A Record of Cambodia: The Land and Its People* by Zhou Daguan ที่ถูกบันทึกโดยทูตจีน Zhou Daguan ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเขมรในช่วงปี พ.ศ 1839-1840 โดย Zhou Daguan ได้อธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับพระสงฆ์เถรวาทและคัมภีร์โบราณไว้ดังนี้

*"Zhugu shave their heads and dress in yellow. They leave their right shoulder uncovered, and otherwise wrap themselves in a robe made of yellow cloth and go barefoot. ... They chant a very large number of scriptures, which are all written on piles of plamyra leaves put together in an extremely orderly way."*⁴⁵

“เจ้าครู โกนศีรษะ นุ่งห่มด้วยสีเหลือง โดยเปิดไหล่ทางด้านขวา และพันตัวด้วยจีวรทำด้วยผ้าสีเหลือง เดินเท้าเปล่า ... พวก

เขาสวดคัมภีร์จำนวนมาก ซึ่งทั้งหมดถูกเขียนบนใบลานที่นำมา
รวมกันไว้เป็นมัดอย่างเป็นระบบระเบียบมาก...”

แม้ว่าจะปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับพระสงฆ์เถรวาท และคัมภีร์ใบ
ลานในเขมรในช่วงเวลานั้นในบันทึกของทูตจีน แต่อย่างไรก็ตาม Zhou
Daguan ใช้คำเรียกพระสงฆ์เหล่านั้นว่า “Zhugu” ตรงกับภาษาไทยว่า
“เจ้าครู” ซึ่ง Chandler⁴⁶ และ Reid⁴⁷ สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นพระสงฆ์
จากไทย ซึ่งยังไม่ได้รับการอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการจากราชสำนักของ
เขมรในช่วงเวลานั้น

นอกจากนี้ ในพงศาวดารลาว ซึ่งแต่งขึ้นในยุคสมัยใหม่โดย
มหาสิละ วีระวง กล่าวว่ ในสมัยพระเจ้าฟ้าจุ่ม (พ.ศ. 1896) อาณาจักร
ล้านช้างมีความเจริญรุ่งเรืองมาก ได้แผ่ขยายอาณาจักรออกไป
กว้างขวางโดยได้รับการสนับสนุนจากกษัตริย์เขมร และพระเจ้าฟ้าจุ่ม
ได้รับเจ้าหญิงเขมรมาเป็นมเหสี โดยพระเจ้าฟ้าจุ่มได้นำพระพุทธศาสนา
มาสู่ประเทศลาว โดยการแนะนำจากพระมเหสีชาวเขมรนั่นเอง แต่อย่างไร
ก็ตาม Stuart-Fox ได้ให้ความเห็น ในประเด็นนี้ว่า

*“... Fā Ngum is also credited with introducing
Buddhism into Laos, though this is manifestly incorrect.
Discoveries at Luang Phrabāng make it certain that
Buddhism was known well before the time of Fā Ngum...”*⁴⁸

“...พระเจ้าฟ้าจุ่มได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้นำพระพุทธศาสนา
มาสู่ลาว ซึ่งข้อมูลดังกล่าวเป็นข้อมูลที่มีความผิดพลาดอย่าง

46 Chandler (2008: 84)

47 Reid (2015: 99)

48 Stuart-Fox (2014: 10)

ชัดเจน เพราะตามหลักฐานที่ค้นพบที่หลวงพระบาง ทำให้รู้อย่าง
แน่ชัดว่า พระพุทธศาสนาเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในลาว
มาตั้งแต่ก่อนรัชสมัยของพระเจ้าฟ้างุ้ม...”

แม้ว่าในยุคทองของอาณาจักรเขมร ศาสนาฮินดู และ พระพุทธ-
ศาสนamahayana รุ่งเรือง และมีอิทธิพลในดินแดนแถบนี้ แต่อย่างไรก็ตาม
ในช่วงเวลาที่พระพุทธศาสนาเถรวาท เริ่มเจริญรุ่งเรืองในภูมิภาคเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ อาณาจักรเขมรได้เริ่มเสื่อมอำนาจลง และอยู่ใน
ฐานะเมืองประเทศราชของอาณาจักรที่แข็งแกร่งกว่า และมีเพียงข้อมูล
ทางอ้อมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเถรวาทในเขมรที่หลงเหลือ
มาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ แม้ดูเหมือนว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทจะแผ่ขยายมา
ถึงเขมรมานานแล้ว เช่นเดียวกันกับอาณาจักรอื่นๆ ในดินแดนแถบนี้
แต่ก็ไม่มีข้อมูลหรือหลักฐานที่ชัดเจน ที่กล่าวถึงการจัดสร้าง หรือการแลก
เปลี่ยนคัมภีร์พระไตรปิฎกในเขมร แม้ในพงศาวดารลาวจะมีข้อมูลเกี่ยว
กับพระเจ้าฟ้างุ้ม ที่ได้แนะนำพระพุทธศาสนาเข้าสู่อาณาจักรล้านช้าง
ผ่านอาณาจักรเขมร แต่ก็ไม่มีการกล่าวถึงรายละเอียดเรื่องพระไตรปิฎก
เอาไว้แต่อย่างใด

แต่อย่างไรก็ตาม ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกในกัมพูชา
ก็มีปรากฏอยู่บ้าง ในเอกสารทางประวัติศาสตร์ในช่วงธนบุรีและ
รัตนโกสินทร์ของสยาม อาทิเช่น จากหัวข้อ ตำนานหนังสือพระ
ไตรปิฎกหลวง ในหนังสือตำนานหอสมุด หอพระมณฑิยธรรม
หอวิชาญ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร⁴⁹
ได้กล่าวถึง เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎก
ที่เมืองนครศรีธรรมราชมายังกรุงธนบุรี และต่อมาโปรดให้พระราชคณะ

ไปเที่ยวหาหนังสือซึ่งยังขาดต้นฉบับถึงกรุงเทพมหานคร โดยหนังสือในที่นี่ นำหมายถึงคัมภีร์พระพุทธศาสนา รวมทั้งพระไตรปิฎกด้วย แสดงให้เห็นว่า ในยุคกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นยุคก่อนหน้ากรุงธนบุรี น่าจะมีพระไตรปิฎก อยู่บ้างแล้วในกรุงเทพฯ โดยในขณะนั้นกรุงเทพฯ เป็นเมืองประเทศราช ของสยาม

ได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า “ติปิฎก” ในกรุงเทพฯ ไม่ได้ ถูกใช้เฉพาะในความหมายพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่ถูกใช้ในความหมายที่ รวมไปถึงคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาทุกประเภท และอ้างว่าคัมภีร์ พระไตรปิฎกครบชุดแรกได้ถูกส่งไปให้กษัตริย์องค์ด้วงแห่งกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2397 โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั่นเอง

ในหนังสือ *Cambodian Buddhism* เขียนโดย Ian Harris ได้กล่าวถึงเหตุผล การใช้อักษรขอมในการบันทึกวรรณกรรมเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนาของไทยว่า เพราะประเพณีไทยเชื่อว่าอักษรขอมเป็น อักษรศักดิ์สิทธิ์มานานหลายศตวรรษ ในประเด็นเกี่ยวกับพระไตรปิฎก มีข้อมูลชัดเจนว่าในปี พ.ศ. 2397 กษัตริย์องค์ด้วงแห่งกรุงเทพฯ ขอให้ทาง กรุงเทพฯ ส่งพระไตรปิฎกบาลีครบชุดมายังกรุงเทพฯ โดยมีคณะสงฆ์ไทย ทบอยนำคัมภีร์ใบลานจำนวน 80 ชุด มายังเมืองอุดง (Udong)

แม้ว่าการสืบทอดพระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในกรุงเทพฯ ไม่มี หลักฐานทางเอกสารที่ชัดเจนนัก แต่จากข้อมูลข้างต้นดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงร่องรอยการมีอยู่ของพระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในกรุงเทพฯ มา ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจาก สยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีหลักฐานชัดเจน ที่กษัตริย์ของกรุงเทพฯขอให้สยามส่งพระไตรปิฎกครบชุดไปยังกรุงเทพฯ

4. สถานการณ์ปัจจุบันของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในประเทศไทยและกัมพูชา

คัมภีร์ใบลานอักษรขอมที่ค้นพบในประเทศไทยในปัจจุบันเป็นชุดคัมภีร์ที่ถูกจัดสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยพระจุลจอมเกล้ารัชกาลที่ 5 ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยทั่วไปเราจะสามารถทราบอายุปีและแหล่งกำเนิดของคัมภีร์ใบลาน โดยดูจากใบจดหมายเหตุใบลานของคัมภีร์ใบลาน (colophon) แต่ละชุด แต่อย่างไรก็ตาม มากกว่า 80 เปอร์เซ็นต์ของคัมภีร์ใบลานอักษรขอม ไม่มีใบจดหมายเหตุใบลานจึงทำให้ยากที่จะทราบอายุ และแหล่งกำเนิดของคัมภีร์ใบลานชุดนั้นได้อย่างชัดเจนแม่นยำ⁵⁰ โดยเราสามารถทำได้เพียงคาดคะเนอายุของคัมภีร์ใบลานนั้นๆ จากลายเขียนที่ปรากฏในใบลานหน้าแรกหรือหน้าสุดท้าย หรือประมาณการจากพระลัญจกร หรือตราประทับประจำรัชสมัยของกษัตริย์ที่จัดสร้าง ลักษณะลวดลายด้านข้างหรือขอบ (edition) ลักษณะลายมือ หรือตัวอักษรที่จารลงบนคัมภีร์ใบลานนั้นๆ

ด้านสถานการณ์คัมภีร์ใบลานอักษรขอมในประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ส่วนงานคัมภีร์ใบลานเป็นเพียงแผนกเล็กๆ ในหอสมุดแห่งชาติกัมพูชา และมีสำนักงานศึกษาคัมภีร์ใบลานตั้งอยู่ที่วัดอุณาโลม และวัดศาลาวัน โดย École française d'Extrême-Orient (EFEO) and Fonds d'édition des manuscrits du Cambodge (FEMC) ซึ่งเป็นองค์กรจากประเทศฝรั่งเศสที่เข้ามาทำการสำรวจ จัดทำสำเนาคัมภีร์ใบลานที่พบในประเทศกัมพูชาบางส่วนในรูปแบบไมโครฟิล์ม โดยมีคัมภีร์

50 ข้อมูลรายการคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมที่ถูกเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ จากจำนวน 1,192 มัด มีเพียง 151 มัดที่มีจดหมายเหตุใบลาน (colophon) (ข้อมูลจากการสำรวจจากบัตรรายการหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2557)

โบราณเก็บรักษาไว้ด้วยจำนวนไม่มากนัก มีความเป็นไปได้ว่า คัมภีร์โบราณส่วนใหญ่ได้ถูกทำลายลงในสงครามกลางเมืองที่ผ่านมา ทำให้เหลือคัมภีร์โบราณในปัจจุบันอยู่ไม่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมหลงเหลืออยู่แค่เพียงเล็กน้อย

5. บทสรุป

ในพงศาวดารและเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์ของสยาม มีข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดพระพุทธศาสนาและการจัดสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกในพื้นที่ประเทศไทยอย่างต่อเนื่องเป็นจำนวนมาก แต่ในทางกลับกัน พงศาวดารและเอกสารบันทึกทางประวัติศาสตร์ของเขมรในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนั้นมีจำนวนน้อย จึงมีข้อมูลการสืบทอดพระพุทธศาสนา และการจัดสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกในพื้นที่ประเทศกัมพูชาเหลือตกทอดถึงปัจจุบันแค่เพียงเล็กน้อย และข้อมูลทั้งหมด ล้วนเป็นข้อมูลโดยทางอ้อม และไม่ชัดเจน

คัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณอักษรขอมจำนวนมากถูกค้นพบในประเทศไทย ในขณะที่ในกัมพูชามีคัมภีร์พระไตรปิฎกโบราณที่ถูกค้นพบเพียงเล็กน้อย โดยหากพิจารณาในบริบทอื่นๆ ประกอบพบว่า ในอดีตการจัดสร้างพระไตรปิฎกครบชุดถือว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ยาก โดยทั่วไปพระไตรปิฎกครบชุด มักถูกสร้างขึ้นในสมัยของกษัตริย์ที่มีอำนาจมาก หรือในยุคที่อาณาจักรมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูง มักไม่พบการจัดสร้างพระไตรปิฎกครบชุดในหัวเมืองขนาดเล็ก และในบางกรณีคัมภีร์พระไตรปิฎกยังถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองอาทิเช่น เป็นเครื่องมือในการแสดงถึงบุญบารมีของกษัตริย์ ใช้เพื่อการยอมรับจากฝ่ายศาสนจักร และบางครั้งก็ใช้ในทางการเมืองอีกด้วย

กล่าวโดยสรุป จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ และสถานการณ์ปัจจุบันของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมของทั้งสองประเทศแสดงให้เห็นถึง หลักฐานการปรากฏมีอยู่ของพระไตรปิฎกในสยามมานับแต่อดีต และการยังคงอยู่ของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในประเทศไทยมาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่หลักฐานการปรากฏมีอยู่ของพระไตรปิฎก และการยังคงอยู่ของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในประเทศกัมพูชาในปัจจุบันอยู่ในสถานการณ์ตรงกันข้าม

นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักฐานและข้อมูลเกี่ยวกับพระไตรปิฎกที่ปรากฏในพงศาวดารและบันทึกประวัติศาสตร์หลายแห่ง ตลอดจนงานวิจัยหลายชิ้น ที่ดูเหมือนจะสนับสนุนทฤษฎีที่เกี่ยวกับ คัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมในกัมพูชาน่าจะได้รับอิทธิพลจากไทย แต่อย่างไรก็ตาม การหาข้อสรุปที่ชัดเจนเกี่ยวกับแหล่งกำเนิด ที่มา ของคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมของทั้งสองประเทศ จำเป็นต้องศึกษาวิจัยเปรียบเทียบเนื้อหา ระหว่างชุดคัมภีร์พระไตรปิฎกใบลานอักษรขอมที่พบในทั้งสองประเทศ โดยของประเทศไทย จะใช้จากวัดพนัญเชิง และหอสมุดแห่งชาติ ส่วนของกัมพูชา จะใช้พระไตรปิฎกใบลานจาก Wat Saravom โดยศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาเบื้องต้นในบางส่วน รายละเอียดและผลสรุปของการเปรียบเทียบเนื้อหาดังกล่าว จะได้นำเสนอในงานวิจัยชิ้นต่อไป

บรรณานุกรม

แสง มนวิฑูร. แปล.

2515. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. ลำปาง: กรมศิลปากร.

พระยาปริยัติธาดา(แพ ตาลลักษณณ). แปล.

2521. **สังคีตยวงศ์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ.

2459. **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวิป**.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ.

2459. **ตำนานหอสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ
หอพุทธศาสนสังคหะ และหอสมุดสำหรับพระนคร**.
กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรฒธนากร.

นันทา วรเนติวงศ์. แปล.

2515. **พระนิพนธ์ต่างเรื่องและสยามุปสัมปทา จดหมายเหตุ
เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวิป**.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พระมหาวิรัตน์ รตนญาโณ (ณฺหฺศรีจันทร์).

2549. “สัทธัมมสังคหะ: การตรวจชำระและศึกษา สหุทธมสมุคคหุส
ปริโสธนญเจว วิจุเฑทยตฺตวิมฺสา จ.” **วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต**, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

BERNON, Oliver de.

- 2006 "The Status of Pali in Cambodia: From Canonical To Esoteric Language." *In Buddhist legacies in mainland Southeast Asia: mentalities, interpretations and practices*, edited by Francoise Lagirarde and Paritta Chalermpong Koanantakool. 53-66. Ecole francaise d'extreme-orient; Bangkok: Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre.

CHANDLER, David.

- 2008 *A history of Cambodia*. Chiang Mai: Silkworm Books.

FERNANDO, P.E.E.

- 1959 "AN ACCOUNT OF THE KANDYAN MISSION SENT TO SIAM IN 1750 A.D." *The Ceylon Journal of Historical and Social Studies Vol.2 No.1*: 37-83. Colombo: the Ceylon University Press

HARRIS, Ian Charles.

- 2006 *Cambodian Buddhism: history and practice*. Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books.

MARSTON, John A., and Elizabeth GUTHRIE.

- 2006 *History, Buddhism, and new religious movements in Cambodia*. Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books.

PIERIS, P. E., and Siddhartha BUDDHARAKHITA.

1914 *Religious intercourse between Ceylon and Siam in the eighteenth century. Syāmūpadasampadā: The adoption of the Siamese order of priesthood in Ceylon, Saka Era 1673 (1757 A. C.).*

Prapod ASSAVAVIRULHAKARN.

2010 *The ascendancy of Theravāda Buddhism in Southeast Asia.* Chiang Mai: Silkworm Books.

REID, Anthony.

2015 *A history of Southeast Asia: critical crossroads.* Chichester: Wiley Blackwell.

SADDHĀNANDA, Nedimāle, ed.

1978 "SADDHAMMA SAMGAHO." *Journal of Pali Text Society* 4: 21-90. London: Pali Text Society

STUART-FOX, Martin.

2004 *A history of Laos.* Cambridge: Cambridge University Press.

VEIDLINGER, Daniel M.

2007 *Spreading the Dhamma: writing, orality, and textual transmission in Buddhist Northern Thailand.*
Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books.

VICKERY, M.

2006 *Cambodia and its neighbors in the 15th century.*
Singapore: Asia Research Institute, National University of Singapore.

Zhou, Daguang, and Peter Harris.

2007 *A record of Cambodia: the land and its people.*
Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books.